

FORMATION OF THE FIRST URBAN CULTURE IN SOUTHERN UZBEKISTAN

S. Bahriddinova¹

Samarkand State University

KEYWORDS

Jarqo'ton,
Sopollitepa,
urban culture,
Avesto book,
irrigated farming civilizations

ABSTRACT

This article describes the formation of the first urban culture in Uzbekistan on the example of the monuments of Jarqoton, Sopollitepa. The study shows the impact of social units on urban planning cited in the Avesto book.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.6635567

This is an open access article under the Attribution 4.0 International(CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master of Samarkand State University, Samarkand, UZB

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛК ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИНИНГ

KALIT SO‘ZLAR:

Жарқўтон,
Сополлитепа,
шаҳарсозлик маданияти,
Авесто китоби,
суғорма деҳқончилик
сивилизациялари

ANNOTATSIYA

Ушбу мақолада Ўзбекистонда илк шаҳарсозлик маданиятини шаклланиши Жарқўтон, Сополлитепа ёдгорликлари мисолида очиб берилган. Тадқиқотда Авесто китобида келтирилган ижтимоий бирликларнинг шаҳарсозлик соҳасига кўрсатган таъсири кўрсатилган.

Бронза даврининг сўнгги босқичларига келганда ишлаб чиқариш меҳнат воситаларининг муайян тараққиёти туфайли сунъий суғориш тизимида магистрал каналлари пайдо бўлади, хонаки чорвачилигидан, аниқроғи, чорвадорларнинг ярим кўчманчилик турмуши тарзига ўтиш содир бўлади.

Олимларнинг кўп йиллик тадқиқотларига қараганда, мил. авв. II мингинчи йилликнинг биринчи ярмида, балки ундан ҳам олдинроқ қадимги деҳқон жамоаларининг Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбий минтақаларидан шарқий ҳудудлар томон юриши кузатилган.

Бронза даврининг бошланғич даврида Мурғоб воҳасини ўзлаштирган қадимги деҳқонлар мил. авв. II мингинчи йилликнинг ўрталарига келиб, Қадимги Бақтрия ерларигача бориб етади. Бу жамоаларнинг қишлоқлари Мурғоб воҳасида, Шимолий Афғонистон ва Жанубий Ўзбекистон ҳамда Жанубий Тожикистон ҳудудларида қад кўтаради. Қишлоқлар атрофида эса экин майдонлари, деҳқончилик далалари пайдо бўла бошлайди. Қадимги деҳқончилик билан машғул бўлган қабилаларнинг чорвадор қабилалар минтақалари чегарасига етиб бориши натижасида улар ўртасидаги маданий-хўжалик алоқаларининг янада ривожланишига, чорвадор қабилалар музофотларида ҳам деҳқончилик маданияти таъсирида аста-секин янги деҳқончилик ўчоқларининг пайдо бўлишига олиб келди. Деҳқончилик воҳалари вужудга келиб, уларнинг марказ қишлоқлари улар замирида эса протошаҳарлар ташкил топди.

Жарқўтон Ўзбекистон ҳудудидаги илк шаҳарнинг ёрқин мисоли эканлигини, Шеробод воҳасидаги шу даврга оид Жарқўтон мажмуига кирувчи масканлар гуруҳини эса, шаҳар-давлат ёки “ном” давлатлар билан қиёсий солиштириш мумкинлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилмоқда. Мил.авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагида Шимолий Бақтрия ҳудудларида йирик ва мустақамланган марказларга эга бўлган “ном” ёки воҳа кўринишидаги давлатларнинг бошланғич босқичи бўлган ҳудудий-сиёсий бирлашмалар шакллана бошлаган², деган ғояни илгари сурмоқдалар.

² Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. – Тошкент, Маърифат, 2009. – Б. 35.

Жарқўтон ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг қадимги моддий маданият манбаи бўлиб, у турмуш-тарзи ва маданияти ўтроқ бўлган аждоғларимиздан қолган ёдгорликдир.

Жарқўтон ёдгорлигида кўп йиллар илмий изланишлар олиб борган А.Асқаров Жарқўтон Қадимги Шарқ цивилизациясига хос илк деҳқончилик маданияти ёдгорлиги³, деб илк изоҳни берган бўлса, ёдгорликда олиб борилган кейинги тадқиқот ишлари натижасида Т.Ш.Ширинов Жарқўтонни илк шаҳар⁴ сифатида изоҳлаб кўрсатади.

Жарқўтоннинг энг баланд жойи 6-тепалик бўлиб, бу тепалик ёдгорликнинг марказий қисмида жойлашган. Бу ердан ибодатхонанинг очиб ўрганилиши юртимиз тарихини, халқ эътиқодини ўрганишда, шу жумладан шаҳарсозлик ва давлатчилик тарихимизни ёритишда кўплаб янгиликларни қўлга киритиш имконини берди.

Археологик ашёлар таҳлили, зардуштийлик динининг илк куртаклари мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида пайдо бўла бошлаганлигини тасдиқламоқда. Зардуштийликнинг шаклланиши билан боғлиқ махсус ибодатхоналар ва оташгоҳлар бронза даврида қадимги деҳқон жамоаларининг илк шаҳарлар таркибида қад кўтаргани, бу дин ўзбек илк давлатчилигининг мафкуравий асосини ташкил этганлигини кўрсатмоқда.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида маълумот берувчи илк ёзма манба “Авесто” да жамиятнинг ижтимоий – таркибий тузилиши ҳақида А.Асқаров⁵, А.Сағдуллаев⁶, Ш.Шайдуллаев⁷лар ўз ишларида изоҳлаб ўтадилар. Бунга кўра, “Авесто” жамиятини тўрт қатламга ажратиб кўрсатадилар. Булар – катта патриархал оила – “нмана”, уруғ жамоаси – “вис”, қабила – “занту”, вилоят, мамлакат – “дахью” ларга бўлинади. Бу ижтимоий тузилишнинг биринчи, иккинчи ва учинчиси Сополли маданияти материалларида бевосита кузатилади. Археологик белгиларни кузатар эканмиз, Сополлитепа қалъа-қўрғони 8 та кварталдан иборат бўлса, шу кварталларнинг ҳар бири, биттадан нманани ташкил қилади. Вис – бу нафақат қишлоқ жамоаси, балки хусусий ишлаб чиқарувчилар уюшмаси, бутун қишлоқ жамоаси маъносини англатиб, Сополлитепа қишлоғини Висга қиёслаб кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Демак, Сополлитепа нманалардан ташкил топган Виснинг қароргоҳидир⁸. “Авесто”нинг қадимги қисмида акс этган давлатчилик атамасининг яна бир кўриниши – занту бўлиб, у қабилавий уюшмани англатади. Қабила уюшмаси бир неча висларни бирлаштирувчи, бир неча уруғ жамоалари устидан назорат қилиб турувчи бошқарув органи ҳисобланган.

³ Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т., Фан, 1977.

⁴ Ширинов Т. Ранняя городская культура автореф. дис...д-ра.ист.наук.

⁵ Асқаров А. Ўрта Осиё қадимги дунёсининг асосий хусусиятлари. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. – № 6. – Б. 31-35.

⁶ Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 2002. – Б. 22-25.

⁷ Шайдуллаев Ш. “Авесто” ва моддий маданият // Ўзбекистон тарихи. 2004. – №3. – Б. 3-12.

⁸ Асқаров А., Ширинов Т. Ранняя городская культура ...– С. 119.

Тарихдан маълумки, бу даврларда дин вакилларининг жамиятдаги мавқеи анча юқори бўлган. Ибодатхона инсонларнинг ишонч, эътиқод масканига айланган. Зардуштийликнинг энг муқаддас тимсоли олов – бронза давридан эътиборан илк шаҳар-давлатнинг диний бошқаруви коҳинлар кўлида бўлганлигини ва улар илк шаҳар-давлатнинг маънавий-илоҳий ҳукмдори эканлигини англатган.

Энди, ҳукмдорларга қисқа таъриф берилса, ҳукмдор ҳам илк сиёсий уюшма – шаҳар-давлат тепасида турган шахс бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳам диний, ҳам дунёвий, ҳам ҳарбий ишларни ўз кўлида бирлаштирган кави мавқеига эга бўлган. Унинг тўлиқ ҳукми остида давлат ишлари амалга оширилган. Шу нуқтаи-назардан қараганда, Жарқўтон ибодатхонаси ва унинг хронологик қатламларидан топилган ашъвий далиллар унинг сарой – ибодатхона вазифасини бажарган объект сифатида қарашликни тақазо этади.

А.Асқаров ва Т.Шириновлар ўз тадқиқотларида ёзувни илк шаҳарларнинг иккинчи даражали белгилари сифатида кўрсатади⁹. Ш.Шайдуллаев илк шаҳарлар, шаҳарлар билан бир тарихий жараёнда вужудга келадиган илк давлатлар бошланғич ёзув усули, яъни инсон ўз фикрини ифода этишисиз давлатнинг ҳам вужудга келиши мумкин эмас. Бойликнинг ортиши санокқа, хўжалик бошқарувидаги мураккаблашув ёзувга эҳтиёж туғдиради, деб таъкидлайди.

Шулардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкин-ки, ўзбек давлатчилигининг тарихий илдизлари бронза даврига бориб тақалади. Айнан шу даврдан бошлаб, мулкчиликдан ерга ва чорвага эгалик қилишликнинг хусусий шакли пайдо бўлади. Ерга эгалик қилиш, жуфт оилаларнинг пайдо бўлиши ва уларни катта патриархал оила даражасига ўсиб чиқишидан бошланади. Давлатчиликнинг дастлабки, илк куртаклари патриархал оилалардан бошланиб, уларни мужассамлаштирган қишлоқ жамоалари – вислар даражасидаги кўриниши илк давлатчиликнинг тарихий илдизларини ташкил этади. Вислар илк давлатчилик куртаги ҳисобланса, “Авесто” жамиятининг занту босқичида вислардан ташкил топган илк шаҳар – давлатчилигининг асосини ташкил этган. Шаҳар – давлат амалда бир неча микровоҳа доирасидаги висларни диний ва сиёсий жиҳатдан бирлаштирган “воҳа давлатчилиги” нинг бош шаҳри, сиёсий ва диний қароргоҳидир. Шундай экан, Жарқўтон нафақат шаҳар – давлат, балки Сурхон-Шеробод воҳаси доирасидаги воҳа илк давлатчилигининг диний бошқарув маркази бўлиб, Ўзбекистон худудида давлатчилик илдизлари мил.авв. II минг йилликнинг ярмига бориб тақалишига асос бўлади.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, қадимги Бақтрия бронза даврида суғорма деҳқончилик сивилизацияларининг дашт қабилалари билан бевосита маданий алоқа кўпригига айланган ва бу заминда илк давлатчилик асосларининг эрта шаклланишига олиб келган.

⁹Асқаров А., Ширинов Т. Ранняя городская культура ...– С. 27.